

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

12. ՅԱՐԻ 1922

Ցարենիան 30 ֆրանկ:

ԹԻԻ 12, ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՇԸՊՈՒՀ ԲԸԳՐԱՏՈՒՆԻ ԵՒ ԻՒՐ ՊԸՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

3.

ազար ինը հարիւր տասնը
եօթը թուին Վաս-
պուրականի եւ
Մշոյ դաշտի հայ
ժողովուրդի մեծ
գաղթի ժամանակ
այնտեղի վանքե-
րից եւ եկեղեցի-
ներից էջմիածին
բերուած ձեռագիրների մէջ գտնուեց արտաքին
շիրքով մի աննշան հատորիկ, պատմական խիստ
հետաքրքիր եւ անծանօթ բովանդակութեամբ»
(էջ I):

Այս ձեռագիրը «բերուած է 16 անա-
պատից եւ ամենայն հաւանականութեամբ ար-
տագրուած է նաեւ նոյն անապատում»։ Այժմ
տագրուած է նաեւ նոյն անապատում նրա համարն է
«էջմիածնի Մատենադարանում» նրա համարն է
1371, Մեծութիւնն է 16×10 սանտիմետր,

միասին «շղագրաձեւ նօտրագրով», գրուած
երկու տեսակ թղթի վրայ. թղ. 1—85 հաստ
դեղնագոյն եւ անհարթ, թղ. 86—195 բարակ
եւ փայլուն թուղթ է, պահուած հասարակ
կաշէկազմով (էջ XXX—XXXI): Առաջին
մասի բովանդակութիւնն է Հացունեաց խաչի,
Սահակ կաթողիկոսի, Վարդ Պատրիկի եւ Ար-
ծրունեաց Ը—Ժ դարու պատմութիւնը։ Բ մասը
կը պարունակէ Աբրահամ Կրետացւոյ ինքնա-
կենսագրութիւնը՝ ծանօթ արդէն տպագրու-
թեամբ։ Առաջին մասը կազմելու ժամանակ թըղ-
թերու ետեւառջութիւն կրած է, զորոնք խնա-
մով դասաւորած է Տէր-Մկրտչեան (էջ XXXI):
Խիսկ սկիզբէն եւ վերջէն թղթեր ինկած են, զորոնք
հնարաւոր չէ եղած լրացնել այլուստ։ Գրչու-
թեան ժամանակն է հաւանօրէն ԺԷ—ԺԹ դար
(էջ XXXII):

«Նորագիւտ ձեռագիրը հեղինակի անձի
մասին որ եւ է տեղեկութիւն՝ չի պարունակում.
որովհետեւ նա չունի ընդհանուր վերնագիր, ոչ
վերջ եւ ոչ էլ սկիզբ, ուստի եւ անյայտ է
մնում մեզ համար նաեւ գրքի սկզբնական անունն
ու ծաւալը» (էջ IX):

Ձեռագրին կարելոր բովանդակութեան
անդրադարձած է առաջին անգամ Մեսրոպ
Կալսկոպոս Տէր-Մովսէսեան, իսկ ուսումնասիրու-
թիւնը թողուցած է Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի,
որ «մանրամասն ուսումնասիրելով ձեռագիրը՝
որ բերանացի, եւ ոչ գրաւոր, մահուանից առաջ
յայտնել էր Յուսիկ արքեպիսկոպոսին, որոշ

վերապահութեամբ եւ Տիրայր եպիսկոպոսին, որ դա է մինչեւ այժմ կորած Շապուհ Բագրատունու Պատմութիւնը, մինչդեռ իւր ալտարարութեան վերջին (էջ 61) կցուած Չեռագրի համառօտ նկարագրութեան մէջ կոչուած է «Հացունեաց խաչի նորագիւտ խմբագրութիւնը իւր շարունակութեամբ» (էջ I):

Գալուստ Տէր-Մկրտչեան վաղահաս մահուամբ կ'արգելուի գրաւոր աւանդել իւր տպագրութիւնները գրութեանս հեղինակի եւ ժամանակի մասին: Բայց իւր ենթագրութիւնը, թէ անոր մէջ Շապուհ Բագրատունու Պատմութիւնը թագնուած է, գրգիռ կ'ըլլայ Մեսրոպ եպիսկոպոսին անդրադոյն քննութեան ենթարկել գրուածքս, որ կը բերէ կը հասցնէ զինքը այն համոզման թէ ստուգիւ Շապուհ Բագրատունու է գործս:

Իւր քննութեանց արդիւնքը կը փութայ հրապարակ հանել Տէր-Մովսէսեան առաջին անգամ Արարատի մէջ (1919, էջ 40—53) եւ ապա Ս. Էջմիածին շաբաթաթիւնի մէջ (1920, թ. 2): Գեղեցիկ գիւտը ընդհանուր հետաքրքրութիւն կը զարթեցնէ բանասէրներու մէջ եւ նաեւ արտասահման լսելի կ'ըլլայ ուրախալի աւետիքը (հմտ. Հանդէս Ամս. 1921, էջ 446):

Թէեւ Կ. Պոլսոյ թիւթերէն ոմանք — քաղաքապետ տունին նմոյշներ նորագիւտէն, բայց բաղձալին էր ամբողջական հրատարակութիւնը, որ լոյս տեսաւ խնամով Մեսրոպ եպիսկոպոսի եւ հրատարակութեամբ Էջմիածնի Գիտական Ինստիտուտի՝ իրրեւ Ա. Գիրք «Բնագիրներ եւ Հետազոտութիւններ» շարքին:

Այժմ միայն, երբ աչքի առջեւ ունինք ամբողջը, կրնանք լրջութեամբ խօսք ընել Շապուհի վերագրուած Պատմութեան մասին: Ցաւալի է մեզի խոստովանիլ, թէ վաղաժամ էին մեզի հասած աւետեաց լուրերը եւ անհամապատասխան իրականութեան: Եթադրութեամբ վերագրուած է Շապուհի Պատմութիւնը մը, որ միակ ձեռագրի մէջ անվերնագիր է: Կը մնայ մեզի քննել, թէ ո՞րչափ հիմնաւոր է այս ենթագրութիւնը:

Ծանօթանալով նախ բովանդակութեան: Չեռագրին մէջ պատմութեան սկիզբը ինկած է. թերի է նաեւ վերջաւորութիւնը: Այս վիճակի մէջ կարելի է երկու գլխաւոր մասերու բաժնել բովանդակութիւնը, ինչպէս ցոյց տեսնուած են նաեւ հրատարակիչները:

Ա. Մասը (էջ 1—36) կը պարունակէ 1. Մահմետի մասին զրոյցներ.

փոքր բաժին մը միայն մնացած է այժմ, ուր կ'անարկուի Սարգիս Նիստորականի դերը Մահմետի քարոզութեան առաջին շրջանին: Մահմետի յայտնութիւնը կը նշանակուի Պարսից «Ճապասպ Բասրէ արքայի» օրով, Հայոց ԼԶ թուականին, այն է 587: — 2. Կը յաջորդեն Մօրիկ կայսեր մասին զրոյցներ (էջ 3—6) եւ կարգաւ 3. Հերակղ կայսեր արշաւանքն Պարսից վրայ. Ս. Խաչի դարձը Պարսկաստանէն. Սիւնեաց Բիւրեղ տիկնոջ հանդիպումը Հերակղի եւ Ս. Խաչէն մաս մը ստանալը, որ կը պահուի այնուհետեւ Հացունեաց գիւղը (էջ 6—14): — 4. Մահմետ եւ յաջորդները կը նուաճեն Երուսաղէմը, Եգիպտոսը, Կիլիկիա, Միջագետք, Պարսկաստան եւ Հայաստան (էջ 14—17): — 5. Ահմատ որդի Մահմետի Լիւնոն կայսեր օրով կ'արշաւէ ճենաց վրայ, ուր կը պարտուի խայտառակաբար. անկէ կը դառնայ Կ. Պոլսոյ վրայ, ուր սաստիկ պարտութիւն կը կրէ (էջ 17—25): — 6. Վրէժն Հայաստանէն առնուլ կ'ուզէ Ահմատ. Սահակ կաթողիկոս ընդառաջ կ'երթայ բռնաւորին մինչեւ Խառան. ուր մահուան անկողնոյն մէջ գրած թուղթը յետ մահուան իւր բարերար ազդեցութիւնը կ'ունենայ Ահմատի վրայ եւ կ'իջեցնէ բռնաւորին բարկութիւնը (էջ 25—29): — 7. Թէոփորոս Ուշտունի եւ Վարդ Պատրիկ կը հետեւին ի նպաստ Արաբացւոց քաղաքականութեան. Վարդ Պատրիկ կը դաւէ Յունաց, որ իւր խղճին խայթ կ'ըլլայ եւ իւր յանցանքը կը քաւէ շինելով եկեղեցիներ (էջ 29—36):

Բ. Մասը՝ էջ 37—85, յատկապէս Արծրունեաց պատմութիւնն է, իսկ Բագրատունիք նկատի առնուած են միայն փոխադարձ յարաբերութեան մէջ: Վարդ Պատրիկի մահուանէն ետքը Հայաստան կը բաժնուի Բագրատունիներու եւ Արծրունիներու մէջ. առաջին շրջանին նշանաւոր կը հանդիսանայ վերջիններուն մէջ Գրիգոր Գերեմիկի իւր առտարոց կենցաղով: Գերեմիկին կը յաջորդէ իր որդին Աշոտ (էջ 50), որուն օրով իւր հնարագիտութեամբ անուանի կ'ըլլայ Տաճատ Անձեւացի. որ ժամանակ մը կը բռնանայ նաեւ ամբողջ Հայաստանի, մինչեւ որ նախարար դառնալ վերջ կու տան իր կենաց (էջ 51—57): Տաճատի սպանման վրէժխնդիր կ'ըլլէ Բուղայ (էջ 57—58). հայ նախարարք գերի կը վարուին Սամառա. անոնց հետ նաեւ Աշոտ Արծրունի, որ Բաղդատը Մուղղուններու յարձակման դէմ քաջութեամբ պաշտպանելուն ի վարձատրութիւն ազատ կ'արձակուի, կը վերադառ-

է նախ պարզել երեւոյթ մը, որուն մտադիր եղած է նաեւ հրատարակիչը:

Ա. Մաւր իւր ամբողջութեամբ կը գտնուի անջատ՝ հին ճառքներէն եւ, ընդհանրապէս, ի սկիզբէն ի վեր ի սկիզբէն հաւաքածուններու մէջ մէկէ աւելի խմբագրութեամբ: Այս խմբագրութիւնները կը կրեն սովորաբար հետեւեալ խորագիրն, սկզբնաւորութիւնը եւ վերջաւորութիւնը:

«Պատմութիւն Ս. Խաչին որ Հացունեաց կոչի, եւ թէ որպէս դարձաւ ի Պարսից աշխարհէն խաչն աստուածընկալ: Եւ յայնժամ մասն ընկալեալ տիկնոջն Սիւնեաց:

Եւ եղեւ յետ թագաւորելոյն Մաւրկայ արքային Հռոմոնց, քանզի առեալ էր նորա կին զԶարան քոյր Խոսրովու արքային Պարսից, որդւոյ Զարասպայ: Զի յորժամ թագաւորեաց Մաւրիկ ի Կոստանդնուպոլիս, հաստատեցաւ թագաւորութիւննորա յոյժ յոյժ. քանզի եկեալ զամենայն աշխարհն Հռոմայեցւոց. եւ դարձեալ ի կողմանս հարաւոյ եւ բռնաբար եկեալ զԵգիպտոս: Եւ եկն յերուսաղէմ եւ ածեալ պարիսպ շուրջանակի՝ պատեաց զնա... (վերջ) ի սորա (Վարդ Պատրիկի) աւուրս յայտնեցաւ սուրբ խաչն որ ի վարագ. եւ էր թվականն Հայոց ՃԲ. եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Չեռագիրք՝ մեր Մատենադարանի՝ Թ. 34, Թղ. 309—318ա (Յուլիան, էջ 192). 574, Թղ. 11բ—26բ: — Ս. Ղազարու, Թ. 200, Թղ. 276բ—283ա (= ճառքնոր Ս. 1224էն. Յուլիան, էջ 18). 203, Թղ. 32ա—43ա (ԺԳ. դար, Յուլիան, էջ 116), 222, Թղ. 298ա—256ա (ճառքնոր. ԻԳ. Յուլ. 339): Բերլին, Թ. 46, Թղ. 146ա: Պարիս, Ancien fonds, 88 (Macier, 178, 341ա, ԺԲ. դար): Հմմտ. նաեւ անդ (Macier) 184, 304 (ուրիշ ձեռագիրներու մասին հմմտ. Տէր Մովսէսեան, էջ XXIII):

Այս խմբագրութենէն մաս մը հրատարակած է Հ. Ալիշան Հայապատում, § 183 (փոքրագիր հրատարակութեան Ա, էջ 498—501 = Մեր Թ. 574, Թղ. 15ա—17ա):

Մեր Թ. 574 բաժնած է ամբողջը մէկ խորագրի տակ ա—դ հատուածներու (այս ինքն «. Մորիկ կայսր, Բ. Հերակլ, Գ. Մահմետ եւ Սահակ կաթողիկոս, Դ. Վարդ պատրիկ, ամէնէն վերջը՝ Պետրոս Գետադարձի պանչելիքը):

Նոյնը քիչ մը տարբեր խմբագրութեամբ կը ներկայացնեն ուրիշ ձեռագիրներ, ուր երկու

հատուածներու բաժնուած է ուրոյն խորագիրներով այսպէս:

«. Պատմութիւն Ս. Խաչին թէ որպէս գնաց գերի ի Պարս եւ թէ որպէս դարձաւ ի Պարսից խաչն աստուածընկալ: «Եւ եղեւ յետ թագաւորելոյն Մովկայ...»:

Բ. Պատմութիւն Ս. Խաչին թէ որպէս դարձաւ ի Թաւրիզոյ եւ բերաւ յԱրղըռոմն ի կարնոյ քաղաք, Թէոդուպոլիս: «Իսկ արքայն Հերակլ...»:

Մեր Մատենադարանի Թ. 224, Թղ. 418ա—422բ: Ս. Ղազարու Թ. 247, Թղ. 178ա—205 (Ոսկ. Ը. Յուլիան, էջ 681—82). հմմտ. եւ Թ. 262, Թղ. 94ա—96բ (Յուլ. 825, ընդհանրիկ ԻԳ, մաս մը միայն):

Այս խմբագրութեան կը վերաբերի նաեւ Արարատ 1888, էջ 399—404 հրատարակուած օրինակը, ուր դուրս ձգուած են սկիզբէն եւ վերջէն ընդարձակ մասեր: Խորագիրն, սկզբնաւորութիւնն եւ վերջաւորութիւնն է հոս.

Պատմութիւն Ս. Խաչին Հացունեաց, զոր էառ ի Հերակլայ կայսերէն Բիւրեղ տիկնոյն Սիւնեաց: Ի ժամանակս Մովկայ թագաւորին Յունաց էր խաղաղութիւն ամենայն աշխարհիս, զոր ոմանք յառակս արկեալ ասէին՝ թէ իբրեւ ի ժամանակս Մովկայ նստեալ ես յանհոգս... (վերջ) Արար վանս միարանութեան. գնեաց զաւանն Հացունեաց եւ զընդունն աւանին եւ վանացն... տոն կարգեցին եւ ամ յամէ զնոյն առնել զենամբ խոյոց եւ զուարակաց ի պատիւ Ս. Նշանին:

Հաւանօրէն հրատարակէն են այս յապաւումները սկիզբէն եւ վերջէն. այնպէս որ Արարատի օրինակը ուրոյն խումբ մը չի ներկայացներ:

Այս կրկին խմբագրութիւններէն¹ առանց տարակուսի առաջինն է հնագոյնը, որուն հնութիւնը կը հասնի առ. անագան մինչեւ ԺԲ դար, բայց յամենայն դէպս 1224էն յառաջ, երբ գրուած է Ս. Ղազարու ճառքնոր: Ուստի հարկ է մերժել Տէր-Մովսէսեանի (էջ XX) այն հաստատութիւնը, թէ «Մեր Չեռագրի պատմութեան մի մեծ հատուածը, լեզուական փոփո-

¹ Հացունեաց խաչի Պատմութեան հետ որ եւ իցէ աղերս չունի այն ընտիր հատուածը, որ այսպէս կը սկսի. «Յաղագս Ս. Խաչին ի Հերակլայ պատմութեանց: Ի ժամանակս յորում թագաւորեաց Պարսից Խոսրով ամբարիշտ թագաւորն, սկսաւ նախանձել ընդ աստուածակարգ թագաւորին Հերակլի: (Հրա. Н. Марр, Антиохъ стратегъ, Пещ-пение Иерусалима Персами въ 614 г. С. Петербургъ, 1909, էջ 52—59 հանած էջմ. 940 (= Պար. 920) ձեռագրէն (Հրա-շափառ առնամակ, գրուած 1456 ին):

Էջ 3. Մօրկայ հայրենիք կը նշանակուի «Անի քաղաք»: Անի իրրեւ քաղաք պատմութեան մէջ կը յիշուի սկսեալ 961էն (Շիրակ, էջ 37):

Էջ 52. Տաճատ ամիրայիտի որդին առած կը փախչի «Երկիրն Հոռոմայ առ արքայն Փոկաս»: Դէպքը կը պատահի ըստ Ղեւոնդի (էջ 159) 780ին, երբ Բիւզանդիոնի կայսրն էր Կոստանդին: Հեղինակը հոս կամ Փոկաս կայսրն կ'անարկէ, որ Թագաւորեց 602—610 եւ կամ Թերեւս Կիլիկիոյ թ. Փոկաս (963—969), բայց երկու դէպքին ալ անձիշդ:

Էջ 65. Հեղինակին ծանօթ է Յունաց Ռոմանոս կայսրը, որ Սմբատին Թագ կը ղըկէ: Ռոմանոս Ա. Թագաւորեց 920—944, մինչ Սմբատ վախճանեցաւ 914ին: Որպէս զի կարենանք մեկնել այս սխալը, հարկ է հեղինակն համարիլ 920էն շատ աւելի ուշ ժամանակ մը:

Այս տեղիք արդէն բաւական են ապացուցանելու, որ Պատմութեանս գրութեան ժամանակը չի կրնար ըլլալ Ժ դարու առաջին տասնեակը, ինչպէս կը համարի Տէր-Մովսէսեան, այլ հարկ է տեղափոփել աւելի ուշ շրջան մը:

Եթէ զայս ընդունինք արդէն ապացուցուած իրողութիւն, ինքնին պիտի հետեւի թէ նաեւ հեղինակը չի կրնար համարուիլ Շապուհ Բագրատունի, որ՝ ինչպէս վերագոյն տեսանք, ապրած է առ անագան մինչեւ Թ դարու վերջին տասնեակը եւ իւր Բագրատունեաց պատմութիւնը գրած է 885էն յառաջ:

Թէ Պատմութիւնն նաեւ իւր բովանդակութեամբ բնաւ աղբիւս չունի Շապուհ Պատմութեան հետ, զայս համոզիչ փաստերով ապացուցուց Հ. Աճառեան (Զանգ 1922, արտատպուած՝ Արձագանգ Փարիզի 1922, Թ. 22). իւր փաստերը այսպէս կ'ամփոփէ Աճառեան¹ (ԲԶՄ. 1922, էջ 180). «Ներկայ ձեռագիրը Արծրունեաց պատմութիւնն է եւ ոչ թէ Բագրատունեաց, հետեւաբար պէտք է որ ըլլայ Արծրունի գրչի գործ, չի կրնար ըլլալ Շապուհի աշխատութիւնը, որ Բագրատունի է եւ Բագրատունեաց պատմութիւնն է գրած»:

Նոյնպէս կը խորհի նաեւ ուսուցչապետն Յ. Մարկուարտ, որ (նամակ 28 Սեպտ. 1922) այսպէս կ'արտայայտէ ինք զինքը. «Երբ լըջօրէն ձեռք առի «Շապուհ Պատմութիւնը», նկատեցի անմիջապէս, որ խօսք չի կրնար ըլլալ թէ այն Շապուհ Պատմութիւնն ըլլայ:

¹ Հ. Աճառեան, Հայերէն նոր բառեր Շապուհ Բագրատունի Պատմութեան մէջ. ԲԶՄ. 1922, էջ 179—182:

Մանր տարրալուծելով բովանդակութիւնը՝ երեւան եկաւ որ գիրքս ԺԱ դարէն յառաջ գրուած չէր կրնար ըլլալ: Անիկա վասպուրականի պատմութիւն մըն է, ոչ Բագրատունեան այլ Արծրունեան տեսակէտով գրուած. լեզուն միջնադարեան է, աւելի ռամկօրէն քան Մատթէոս Ուռհայեցիին, բայց առանց այնպիսի բացատրութիւններու, ինչպէս է այն հատկոտորն առ Ստ. Ասողկան (Բ. զ. էջ 144), որուն մասին խօսած եմ այլուր» (Տմտ. վերջէջ էջ 526, ծն. 1):

Մարկուարտի տեսութիւնը գրութեան ժամանակի մասին, շատ հաւանական կ'երեւայ ինձի եւ կուգայ հաստատել այն ամէնը, ինչ որ կ'աղաղակէին ժամանակագրական վերապահելով: Այնու որ նաեւ «Հայ պատմագիրներէից եւ ոչ մէկը այն ձեռագրից որ այժմ մեր ձեռքումն է (= Շապուհ Պատմութիւն) չի օգտուել» (Տէր-Մովսէսեան, էջ XXX), ոչ Յովհաննէս Պատմարան, ոչ Թովմա Արծրունի եւ ոչ Ստ. Ասողկ, կարելի է վստահօրէն ըսել, թէ այն անծանօթ էր մինչեւ 1004 պատմագրող հեղինակներու, ուստի եւ մինչեւ այս թուականը հրապարակի վրայ գոյութիւն չունէր անիկա:

Ո՞վ կրնայ եղած ըլլալ հեղինակը: Այս մասին ոչ Աճառեան եւ ոչ Մարկուարտ կարծիք յայտնած են:

Որովհետեւ պատմութեան ծիրը կը յաճի յատկապէս վասպուրականի շուրջը եւ հեղինակը քաջ ծանօթ կը ցուցնէ ինք զինքը վասպուրականի աշխարհագրութեան եւ նոյն կողմերուն սեպհական աւանդութիւններուն, հարկ է ենթադրել թէ կամ այս կողմերէն էր եւ կամ երկար շրջագայութեամբ մերձուստ ծանօթացած էր աշխարհին:

Էջմիածնի Մատենադարանին մէկ ձեռագիրը կը ծագէ մեզի լուսոյ նշոյլ մը անստուգութեան այս մթութեան մէջ ընդնշմարելու հեղինակը, թէեւ հազիւ ճանաչելի կերպարանքով:

Ն. Քարամեանց՝ ԱՐԻՏ 1896, էջ 76 հաւանական կը կարծէ թէ Յովհաննէս Կողբուն վարդապետի գործը ըլլայ Հացունեաց խաչի պատմութիւնը, որ Էջմիածնի գրչագրի մը նիւթոց ցանկին մէջ նշանակուած է «Յովհաննէս Կողբունի պատմութիւն», թէեւ բուն ձեռագրին մէջ անանուն է: Դժբախտաբար Քարամեանց չէ նշանակած, թէ որ ձեռագրի մասին է հոս խօսքը:

Յովհաննէս Կողբունի յիշատակութիւնը Հացունեաց խաչի պատմութեան կից պատահական չենք ուզեր համարիլ: Շատ հաւանական է

որ Կողեոն վարդապետ ոչ միայն Հացունեաց խաչի պատմութեան, այլ եւ ամբողջ Շապհոյ Պատմութեան, հեղինակն եղած ըլլայ:

Յովհ. վարդապետ Տարօնացի¹, Կողեոն մականունուած, ապրած է ԺԱ. դարու առաջին քառորդին, Պետրոս Գետադարձի (1019—1054) օրով: Մ. Ուռհայեցի եւ Ա. Լաստիվերտացի կը յիշեն զինքը ժամանակակից հայ ականաւոր վարդապետներու թուին մէջ իրբեւ. «այր աս վարդապետներու թուին մէջ իրբեւ. «այր աս տառածազգեաց եւ հրեշտակաւորն եւ լի իսկ տառածազգեաց եւ հրեշտակաւորն գրոց գիտութեամբ» (Ուռհ. 52) կամ «այր սուրբ եւ սքան չելի ճգնութեամբ զարդարեալ, եւ մեկնիչ հին եւ նոր կտակարանացն Աստուծոյ, լցեալ վարդապետական շնորհօք» (անդ. էջ 67):

Մատթէոս Ուռհայեցի իրեն կը վերագրէ 1022/ին եւ 1036/ին տեղի ունեցած արեգական խաւարման եւ նման բնութեան արհաւիրքներու առթիւ բացատրութիւններ կամ «տեսիւներ», զորոնք ամփոփուած գիտէ «ի գիրս յառաջ ժամանակաց» (էջ 230): Նման աշխատութիւն մ'ալ կը յիշատակէ Այուբեան՝ Յովհան Կողեոն արարի ժամանակս իւր զոր ինչ եղեւ» (Պատմ. հայ լրագր., էջ 207): Անշուշտ ասկէ տարհայ լրագր., էջ 207): Անշուշտ ասկէ տարբեր բան ըլլալու է այն «Հաւատոյ գիրքը», զոր կը յիշէ իր անուամբ Լաստիվերտացի (էջ 13): Մեզի համար սակայն աւելի հետաքրքրական է իր ուրիշ մէկ պատմական աշխատութիւնը, որուն ծանօթ եղած կ'երեւայ Միսիթար Այրիվանցի, ծանօթ եղած կ'երեւայ Միսիթար Այրիվանցի, որ կը գրէ յամի 1051. «Յովհաննէս վարդապետ Տարօնացի, արար Պատմութիւն Բագրատունեացն հրամանաւ տէր Պետրոսի» (էջ 74). համա. նաեւ էջ 37 հայ պատմագիրներու թուին մէջ. այսպէս նաեւ Միս. Անցի, էջ 15): Այսպէս (անդ) զանազանելով Տարօնացին եւ Այուբեան (անդ) զանազանելով Տարօնացին եւ Կողեոնը կը գրէ. «Յովհան Տարօնացի վարդապետ Տարօնեաց», Տարօնացի վարդապետի այս գրութիւնը կ'երեւայ այն, զոր կը նշանակէ Կարինեան էջմիածնի թ. 1675ի մէջ. «Յովհաննէս վարդապետի Տարօնեացոյ Պատմութեան տանն Բագրատունեան» քառածալ, նոտրագիր գրեալ ի թղթի»:

Գծախտաբար մինչեւ այսօր հրապարակ հանուած չէ այս պատմական երկասիրութիւնը,

¹ Ջարրհանեան՝ Պատմ. հայկ. հին դպրութեան, էջ 570 եւ իրեն հետեւելով Ալիշան՝ Հայագիտութեան, էջ 218, Յովհ. Կողեոնի վրայ կ'առնուն Ստ. Ասողկի (էջ 185) «Յովհաննէս խաչակիր վարդապետի» համար ըսած մէկ խօսքը, առանց միտ դնելու որ 1004ին պատմագրող Ասողկի արդէն մեռած գիտէ այդ վարդապետը:

որ անմատչելի մնացած է նաեւ Սամուէլ Անեցոյ, վարդանի, Կիրակոսի եւ Ստեփ. Օրպէլեանի, ուստի եւ դժուարին է խօսք ընել անոր բովանդակութեան մասին: Բագրատունեաց պատմութեան ո՞ր շրջանը կ'ընդգրկէր անիկա. միայն Բագրատունեաց պատմութեամբ կը զբաղէր, թէ նաեւ Տարօնի եւ վասպուրականի սահմաններու վրայ կը սարածուէր:

Այն պարագան որ ըստ Ուռհայեցոյ Յովհ. Կողեոն ընկերացած է Պետրոս Գետադարձի՝ Տրապիզոն վասիլ կայսեր այցելութեան, եւ այս առթիւ ներկայ գտնուած է ջրօրհնէքի հանդիսութեան, թերեւս նոր կռուան մ'ըլլայ այս մեզի Կողեոնի վերագրելու Հացունեաց խաչի պատմութիւնը, որուն վերջը քանի մը ձեռագիրներու համաձայն կայ դէպքիս (հրաշագործութեան) յիշատակութիւնը, զոր կը պատմեն նաեւ Ուռհայեցի, Լաստիվերտացի եւ Կիրակոս:

Արդ քանի որ Հացունեաց խաչի պատմութիւնը իւր նկարագրով ծնունդ է վասպուրական կողմանց եւ «Շապհոյ Պատմութիւնը» գրուած է Արծրունեան շունչով եւ «պէտք է որ ըլլայ Արծրունի գրչի գործ», կրնայ մտածուիլ թէ Յովհ. Կողեոն ըլլալով Տարօնէն՝ շրջած ըլլայ ժամանակ վրդեան բերանը շրջան ընող աւանդութիւններ վարդ Պատրիկի¹, Գերենիկի², Տաճատ Անձեւացւոյ, Աշոտի, Գուրգէնի եւն վրայ, եւ այսպէս գրի առած անոնց զրոյցները, նմանելով յայսմ Յովհ. Մամիկոնեանի:

Մեր համոզումն է. 1. Թիւրիմացութեամբ ընծայուած է Շապհոյ Բագրատունեաց Պատմութիւն մը, որ գրուած է Շապհոյ շատ վերջը: 2. Պատմութեան գրութեան ժամանակն է ԺԱ. դարու առաջին քառորդը: 3. Հեղինակն է հաւանորէն Յովհաննէս վարդապետ Տարօնացի, կոչուած Կողեոն: 4. Ասիկա ըլլայ թերեւս Տարօնեցոյ «Բագրատունեաց պատմութիւնը», զոր գրած է Պետրոս Կաթողիկոսի հրամանաւ: Վերջին կետիս վերջնական լուծումը պիտի տայ էջմիածնի թ. 1675 ձեւագրին քննութիւնը:

¹ Վարդ պատրիկի գերեզմանի մասին հմտ. Առ. Դաւրիթեցի, էջ 486—488. «զոր ծերք եւ վաղեմի մարդիկ պատմեցին... իբր զաւանդութիւն ստացեալ յորդեա ի հարցոյ»:

² Գրիգոր Գերենիկի մասին պատմուածք շատ նման է «Հաղարու մէկ գիշերներու» պատմութեանց. շատ հաւանական է որ հեղինակը լսած ըլլայ պարսկական կամ արաբական աղբիւրէ «Աղբաթ թագաւորի պատմութեան» հնագոյն մէկ խմբագրութիւնը եւ փորձած զայն հայկական հոգի վրայ պատուաստել:

Ինչ ենթադրութիւն ալ ընենք Պատմութեան հեղինակի եւ ժամանակի մասին, այն ստոյգ կը մնայ թէ հոն պահուած է մեզի գրական յարգի գործ մը, յարգի մանաւանդ իւր երկրորդ մասին մէջ, ուր գողտրիկ ոճով աւանդուած են պատմական շրջանէն ժողովրդական զրոյցներ, ասպետական տիպեր, օրոնք խօսուն պատկերներ են հայ ժողովրդեան անդորրութեան եւ պատերազմի շրջաններէն: Յայտնի կը տեսնուի թէ հեղինակը կը գծէ հոն հեռաւոր շրջանի պատկերը զրուցախառն ոճով, եւ որչափ կը մերձենայ նոր եւ նորագոյն շրջաններու, այնչափ աւելի անաղտ եւ յստակ կը ներկայացնէ դէպքերը, աստիճանաբար աւելի համապատասխան իրականութեան: Ափսոս որ ոչինչ մնացած է մեզի նորագոյն շրջանի պատմութենէն: Բաղձալի էր որ յաջողէր գտնել աւելի անաղարտ եւ աւելի ամբողջական օրինակ մը:

Հ. Ն. ԱՊՐԵՍԻԱՆ

ՄԱՍԿԱՐԱՆԱԿԱՆ Բ. ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ

ԹԱՐԳԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Քննական ուսումնասիրութիւն:

§ 7. Հայերէն թարգմանութեան արժէքն ու որակիւթիւնը:

(Շարունակութիւն)

ԳԼՈՒԽ Գ.

Հ. 1. «Թաճախէր ամբաստան ընէր... շարժեաց եւ լլկեաց... առաջնորդ եւ գործելի»: Սկզբնագրին մէկ բառին փոխարէն՝ հայը կը դնէ երկու. բացատրիկն իրեն կը պատկանի: Նոյնպէս, Հ. 2. «զայցելու եւ զերախտաւոր զաղգիւն, զնախանձայոյզ զվրէժ խնդիր... իշխէր ի ներքս արկանել կշտամբելով» վերջին խօսքիս մէջ՝ փոխ. պարզ «կոչել»: — Հ. 3. «Զհեռնախանձ թշնամութեան» փոխ. զթշնամութիւն = *ἐχθρας*. իսկ յաջորդը չէ հասկցած. «մինչեւ ոմանց...

մահու պարտ առնէր նոցա զսուրբն». խօսքս մութ եւ անկանոն է. յունարէնէ անկախ կը մտնիմ եղծուածն ուղղել. «մինչեւ ոմանց... մահու պարտ առնել զսուրբն». բայց հարկաւ բնագիրն բոլորովին ուրիշ իմաստ ունի. *ὥστε καὶ διὰ τινος... φόνους συντελεῖσθαι* = մինչեւ մի ոմն... սպանութիւնս կատարէր: — Հ. 4. «Իբրեւ զայնչափ անհնարին տեսանէր հակառակութեամբ (ուղղել ըստ աի՝ հակառակութիւն) չոնիա, դարձեալ ի մոլորութիւն (ուղղել մոլութիւն) անդր հայէր Ապողոնիայ» փոխ. զմտաւ ածեալ Ոնիա թէ քանի դժեգակ հակառակութիւն իցէ եւ մոլելն Ապողոնիայ = *συν-ορών ὁ 'Ο. τὸ χαλεπὸν τῆς φιλονεικίας καὶ Α. μαίνεσθαι*. Հ. 5. «Եայնչափ զմիտս թագաւորին բորբոքէին, անհնարին համարեցաւ այնուհետեւ զհասարակաց օգուտ ի մէջ մատուցանել»: Հեղինակը ճիշդ հակառակը կ'ըսէ. *ὡς τὸν βασιλέα διεχομίσθη, οὐ γινόμενος τῶν πολιτῶν κατήγορος, τὸ δὲ συμφέρον κοινῇ κατ' ἰδίαν παντὶ τῷ πλῆθει σκοπῶν* = մատեաւ առ թագաւորն ոչ իբրեւ ամբաստան զքաղաքացեացն, այլ ամենայնիւ յօգուտ հասարակաց ժողովրդեան հայէր: Չեմ կարող հասկնալ թէ ինչպէս առաջնորդուած է Հայը իւր տարօրինակ թարգմանութեան. արդեօք «բորբոքէին» գաղափարը յղացած է Հ. 4ի *συνάξοντα τὴν κακίαν* յիշելով: Աչքի կը զարնէ դարձեալ որ Հայը փախցուցած է «*οὐ γιν. κατήγ.*» — Հ. 6. «Առանց թագաւորին հրամանի. Գանաւանդ զի տեսանէր զՍիմոն անդադար ի վերայ խարդախութեանց խորամանկութեամբ անհանգիստ ջանացեալ»: փոխ. «զի տեսանէր, եթէ առանց խնամակալութեան թագաւորին անհնարին էր գալ իրացն ի խաղաղութիւն եւ Սիմոնի յետս կալ յամբարշտութենէն» = *ἐώρα γὰρ ἄνευ βασιλικῆς προνοίας ἀδύνατον εἶναι τυχεῖν εὐρήνης ἔτι τὰ πράγματα, καὶ τὸν Σίμωνα παῦλον οὐ ληφόμενον τῆς ἀνοίας*. — *ἀδύν.* մինչեւ *πραγ.* փախցուած ըլլալով՝ «առանց թագաւորին հրամանի» մնացած է օգոյ մէջ, Շայս խօսքերը կէտով կը բաժնէ հետեւորդէն եւ կը միացնէ Հ. 5ի, որ սակայն ամենեւին յարմար չէ: Թարգմանիչը կը ծանրանայ Սիմոնի միայն չարութեան վրայ, մինչ հեղինակը «խաղաղութիւն» եւ «ամբարշտութիւն» նոյն չափով կը շօշափէ: — Հ. 7. «Իբրեւ Սեղեւկոս փոխեցաւ յաշխարհէն: Այսպէս նաեւ Ե, 5. 2, 27. Է, 40. թէեւ յոյնը «ի կենաց» կ'ըսէ, բայց իմաստը չի փոխուիր, այս պատճառաւ Հայը թարգմանու-